

**O‘ZBEKISTON JANUBIDAGI BATAMOM QILRILIB
KETISH XAVFI OSTIDA QOLGAN AYRIM YOVVOYI
HAYVON TURLARI HAQIDA ILMIY QARASHLAR.**

Qarshiyev Xikmatilla Quvvatovich

“Termiz” davlat muzey-qo‘riqxonasi

Tabiat ilmiy bo‘limi mudiri

Aliqulova Nilufar Zoirovna

“Termiz” davlat muzey-qo‘riqxonasi

Tabiat ilmiy bo‘limi Katta ilmiy xodimi

Annotatsiya: Maqolada bugungi kunda batamom qilrilib ketish xavfi ostida bo‘lgan hayvon turi Jayron haqida ilmiy qarashlar ifoda etilgan. Bunda Jayronning tur tavsifi, yashash tarzi, uning populyativ tendensiyasi, kelajagi, buguni va ertasi haqida mulohazalar atroflicha yoritilgan.

Bugungi kundagi ekovaziyat, tabiatning to‘laqonli zanjiriga bo‘lgan antropogen ta’sirlarni rejalashtirish global muammo ekanligi sababli ham mavzuni ahamiyatli deyish mumkin.

Kalit so‘zlar: Jayron, Xalqaro va O‘zbekiston Qizil kitobi, Jayronlar tana tuzilishi, Jayronlar podasi, Neolit davri, Boysun, Teshiktosh g‘ori, Suriya, Ko‘hitang, Bobotog‘, Oqtov.

Jayron - lotincha *Gazella*- Sut emizuvchilar sinfi, juft tuyoqlilar oilasi, g‘izollar (ohular) urug‘iga mansub sut emizuvchi hayvon bo‘lib, bugungi kunda, *Gazella subgutturosa hilleriana*- Mog‘ulistonda, *Gazella subgutturosa sairensis* - Jung‘oriya tekisligi va sharqiy Balxash, shimolda Tarbag‘atoy tog‘larigacha bo‘lgan hududda, *Gazella subgutturosa reginae* - shimoliy Tibet tog‘larida, *Gazella subgutturosa seistanica* - Eron Seyistoni va Balujistoni hamda Afg‘onistonda, *Gazella subgutturosa subgutturosa* - Kavkaz, Mesopotamiya, Turkiston hududlarida, *Gazella subgutturosa yarkandensis* - Shinjon hududida, *Gazella subgutturosa marica* - Arabiston yarim orolida tarqalgan, lekin bu turlarning barchasi hozirgi kunda yo‘qolib ketish xavfi ostida yashaydi.

O'zbekistonda jumladan, Ustyurt, Janubiy Orolbo'yi, Qizilqum, Qarshi cho'li va Surxondaryo viloyatining Sherobod tumanida (kam sonli) tarqalgan. Hozirgi kunda bu joylarning ko'pchiligida yo'q bo'lib ketish arafasida yoki yo'q bo'lib ketgan.

XXI asrning boshida ularning soni 5-6 mingta deb hisoblangan, ulardan Buxoro viloyatida -1400-1600 ta, Quljuqtog' massivida – 150-180 ta, Qoratog' massivida - 50-70 ta, Kimerqum massivida - 50-80 ta, Sandiqlida - 80-100 ta, Amudaryo qismida - 100-200 ta, Buxoro ixtisoslashgan „Jayron“ pitomingida -902 ta, ekomarkazning ilmiy-amaliy qismida - 39-45 tani tashkil etgan. Hozirda taxminan 4000 tasi saqlanib qolgan.

Jayronlar tanasi o'rtacha 94 sm dan 115 sm gacha uzunlikda, bo'yi esa 75 smgacha, og'irligi taxminan 30 kg gacha bo'lishi mumkin. Shoxlarining yo'qligiga qarab urg'ochisini erkagidan ajratib olish juda oson. Jayronning erkagida shoxi qora, yo'g'on va uzunligi 40 sm gacha, rangi ko'pincha och jigarrangda, qorin qismi esa har doim oq rangda bo'ladi. Burni ustida qora dog'i (qashqasi) ko'rinadi. Jayronlar qurqulikdagi eng tezkor hayvonlar sirasiga kiradi. Ular biror bir yirtqich hayvondan qochayotgan payti soatiga 70 km tezlikka erisha olishlari mumkin. Ularning dumining uchi qora bo'lganligi va yugurganda orqadan qora ko'ringani uchun xalq tilida ular jayron emas, balki "qoraquyruq" deb ataladi. Jayronlar tekis yoki past baland cho'llar, yarimcho'llar va qir adirlar, cho'llashgan tog' oldi hududlaridagi asosan, shag'alli, sertuproq yerlarda yashashni afzal ko'radi. Qishda esa o'nqir cho'nqir relefli joylarda, yassi tekislik daralarida va chuqurliklarda yashaydi.

Poda bo'lib ko'proq o'troq va yarim o'troq holatda yashaydi. Bahor va yozda 4-7 tadan, qishda 15-20 tadan, ba'zan bir necha yuztadan poda bo'lib o'tlaydi. Ko'klamda g'allasimonlar va efemerlar, kuzda sho'rak va shuvoqlar, qishda butalar novdasi va mevalari bilan, viloyatimizda kechasi aholining bedalari bilan oziqlanishi qayd etilgan. Jayronning oyoqlari ingichka, tez (soatiga 60 km gacha) yuguradi. Aprel—mayda 1—2 bola tug'adi. Tutqinlikda yaxshi ko'payadi, lekin uzoq yashamaydi. Go'shti va terisi uchun ko'plab ovlanishi tufayli soni juda kamayib

ketgan. Buxoroda jayronlarni ko'paytirish uchun maxsus pitomnik (parvarishxona) tashkil etilgan. Jayron Xalqaro va O'zbekiston Qizil kitobiga kiritilgan.

Insoniyat tarixida ilk dehqonchilikning paydo bo'lishi yovvoyi tabiat resurslaridan uzluksiz va intensiv foydalanishiga bu esa qadimgi dunyoda katta ekologik oqibatlariga olib keldi. Xususan, neolit davridan keyingi jamiyatlarning yovvoyi tuyoqli hayvonlarni ommaviy o'ldirish bilan bog'liq ovchilik strategiyalari bir qator yovvoyi turlarning qirilishiga sabab bo'ldi. Qayerda odamlarning ilk yashash o'choqlari paydo bo'lgan bo'lsa, o'sha joylarda bu jarayon tezlashdi. Boysundagi Teshiktosh g'oridan topilgan suyaklar xususan, Suriyaning shimoli-sharqidagi Tell-Kuranda miloddan avvalgi 4-ming yillikdagi fors jayron (*Gazella subgutarosa*) suyaklarining ajoyib to'plamining topilishi va boshqa arxeologik qazishma natijalari ularning yo'q bo'lib ketishiga olib kelgan ov amaliyotlari haqida tushuncha beradi. Odamlar hayvonlar resurslari uchun asosan, uy chorvachiligiga tayangan davrlarda ham yovvoyi hayvonlarni ommaviy o'ldirish, hayvon oqsilining asosiy manbai sifatida ko'rishi bilan bog'liq deyish mumkin. Bizda bu rejasiz ov amaliyoti 20 asrning so'nggi choragigacha davom etdi deyish mumkin. Ana shunday halokatni boshidan kechirgan hayvonlardan biri Jayrondir. U xalq orasida dumining uchi qora bo'lganligi bois qoraquyruq deb ham ataladi. Vaqtida yurtimizda xususan, Ko'hitang va Bobotog' etagida ularning podasi hisobsiz bo'lgan deyish mumkin. Bugungi kunga kelib ularning soni achinarli holga tushib qoldi. O'z vaqtida Bobotog' zonasiga raislik qilgan sho'rchilik Norqobilbobo Shoymurodov " - Bobotog'dagi jayron yoki qoraquyuqlarning qirilib ketishiga asosiy sabab, xalqning qo'lida miltiqning ko'payganligi va mototsiklning yaratilganligi edi, chunki qochayotgan hayvon charchaydi, quvayotgan mototsikl charchamaydi,"- degan edi.

Hozirgi vaqtda Surxondaryo viloyatida ushbu jonivor batamom qirilib bitdi deyish mumkin, faqatgina Sherobod tumani Ko'hitang tog'i etagida Oqtosh qishlog'i yonida uncha baland bo'lmagan Oqtov tog'li massivida Jayronlarning 25-30 bosh atrofida oz sonli podasi bor va ular ozuqa topolmaganidan qishloq bedazorlariga ham kechasi o'tlagani tushib kelishi qayd etilgan. Afsuski, bu kamsonli hayvonlar

yetarlicha muhofazaga olinmagan. Ularni zudlik bilan muhofaza qilish chora-tadbirlarini ko'rish lozim, aks holda ulardan ham ayrilishimiz aniq. Bizning fikrimizcha, ularning bir qismini "eski vatani" bo'lgan Bobotog' hududiga o'tkazish hamda muhafaza choralari ko'rish va tuyuq sonini ko'paytirishga bugun zarurat ham imkoniyat bor, lekin sal kechilsak, yana bir tarixiy turdan batamom ayrilishimiz ayni haqiqatdir...

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Surxon davlat qo'riqxonasi "Tabiat solnomasi" 2020-2022 yillar.
2. Джейран в пустынных игорных экосистемах юго-восточного Казахстана. Альбом 2023 г.
3. Mendelssohn H, Yom-Tov Y, Groves C. *Gazella gazella*. *Mammal Species*. 1995;490:1–7. [[Google Scholar](#)]
4. Yom-Tov Y, Mendelssohn H, Groves C. *Gazella dorcas*. *Mammal Species*. 1995;491:1–6. [[Google Scholar](#)]
5. Kingswood S, Blank D. *Gazella subgutturosa*. *Mammal Species*. 1996;518:1–10. [[Google Scholar](#)]
6. Dala kuzatishlari.